महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२१ **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)
~~~~~~

वाक्यपदीयमहाभाष्ययोः सन्दर्भे ध्वनिपदार्थविश्लेषणम्

डॉ. प्रमोदकुमारशर्मा *

आलेखेऽस्मिन् ध्वनिविषयकं भाषावैज्ञानिकं स्वरूपमुद्भाव्य व्यावहारिकं शब्दस्वरूपं वाक्यपदीयं महाभाष्यञ्चाश्रित्य निरूपितमस्ति। ध्वनिस्फोटयोः पार्थक्यमाहोस्विदैक्यमपि चिन्तिमस्ति। आलेखान्ते च शब्दार्थयोः भेदाऽभेदयोः स्वरूपमुद्भाव्य शब्दार्थस्य वैभिन्यमपि निदर्शितमस्ति।

सदा यष्ट्याघातैर्ध्वनयति चलन्नेष पुरुषो,
निरायासं सर्पो भवतु ननु दूरं यत इति।
स्रवन्ती नित्यं ध्वानयति नितरां कर्णसुखदं,
बुधा मन्यन्तेऽतो मुखजनितशब्दो ध्वनिरिति॥
ध्वनितमृदङ्गध्वनिमाकर्ण्य ध्वान्ते गच्छति शिशुरप्येषः।
अपि सति जाते भये तदानीं ध्वनति सदर्पं हनुमन् हनुमन्॥

ध्वनिशब्दोऽयं बह्वर्थः, यथा गुणशब्दः व्याकरणनिकाये संज्ञाविशेषमाह, न्यायवैशेषिकदर्शने गुणशब्दः पदार्थविशेषवाचकः, सांख्यदर्शनशास्त्रे च पुनः द्रव्यमर्थमेवमभिदधाति तथैवायं ध्वनिशब्दः व्याकरणनिकाये ध्वनिस्फोटयोः वाचकः किन्तु काव्यसम्प्रदाये आत्मनः शब्दस्वरूपार्थं परित्यज्य अर्थरूपार्थमेव प्रस्तौति। अतोऽत्र सर्वस्मादौ व्याकरणशास्त्रदृशा ध्वनिशब्दोऽयं पदार्थविशेषतया निरूप्यते। ध्वनिसमूहमेव प्रायः शब्दपदेन व्यवहरन्ति लोके जनाः, अतो व्याकरणसम्प्रदाये शब्दशास्त्रिभिरपि शब्दः ध्वन्यात्मकः

---

* सहाचार्यः, संस्कृतमेवम्प्राच्यविद्याध्ययनसंस्थानम्, जवाहरलालनेहरुविश्वविद्यालयः, नवदेहली।
~~~~~~

अनुमोदितः। प्रवक्तुः प्रतिपत्तुश्च परस्परं व्यवहारसम्पादनार्थं शब्दाः प्रयुज्यन्ते। प्रयोक्ता स्वकीयमन्तःस्थां भावनां प्रकटयितुं शब्दभावनां कुरुते। शब्दानां ध्वन्यात्मकं रूपं व्यावहारिकस्वरूपं भवति।

महर्षिणा पाणिनिनाऽपि स्वरूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा[1] इति सूत्रं विरच्य शब्दशास्त्रीयप्रक्रियां सम्पादयितुं ध्वन्यात्मकं व्यावहारिकमेव शब्दस्वरूपं समाश्रितम्। भगवान् पाणिनिरन्यदपि एकं शब्दस्वरूपं निर्दिदेश, तदस्ति शब्दानां तात्त्विकं शब्दस्वरूपम्। तात्त्विकमेतच्छब्दस्वरूपं भाषावैज्ञानिकमपि वक्तुं शक्यते। महभाष्ये - अस्त्यन्यत् स्वं शब्दस्येति किं पुनस्तत्? अर्थः[2] इति। पतञ्जलिरर्थपदेन तच्छब्दस्वरूपं व्याचष्टे यच्छब्दभावनारूपेण वक्तरि पूर्वत एव सन्तिष्ठते। भाषातात्त्विकमिदम् शब्दस्वरूपमेव स्फोटपदेन व्यह्रियते। यः ध्वनिसमुदायः कञ्चन अर्थप्रत्ययं जनयितुं समर्थः स एव शब्दपदव्यवहार्यो भवति। अर्थप्रत्ययानुत्पादकः केवलं श्रोतृगृहीतो ध्वनिः शब्दशास्त्रे शब्दपदाऽनर्हो भवति। अतोऽत्र द्विविधं नाम शब्दस्वरूपम् -

१. व्यावहारिकं शब्दस्वरूपम्।
२. भाषावैज्ञानिकं तात्त्विकं शब्दस्वरूपम्।

कस्मैचनापि शब्दशास्त्रिणे द्विविधमिदं शब्दस्वरूपमभिमतं भवति। शब्दपूर्णतायै द्विविधमपि आवश्यकं भवति। शब्दस्य स्वरूपद्वयमेतत् पाणिनीये तन्त्रे साकल्येन अभिमतं व्याख्यातञ्च। शब्दतत्त्वदृष्ट्या उभयमप्यत्र विविच्यते-

व्यावहारिकं शब्दस्वरूपम् -

सर्वैः लौकिकाः व्यवहाराः व्यावहारिकेण एव शब्दस्वरूपेण सम्पाद्यन्ते। तत्र शा-शपिभ्यां ददनाविति सूत्रेण[3] व्यवहारसाधनार्थे शब्दशब्दो निष्पाद्यते। अनया शब्दपदव्युत्पत्त्या

---

[1] अष्टाध्यायी, १-१-६८

[2] महाभाष्यम्, १-१-६८

[3] उणादिसूत्रम्, ४-९४

एतदनुमीयते यत् प्रारम्भिकी शब्दप्रवृत्तिः नामकरणात्मिका एव सम्बभूव। शपन्ति तेनेति शब्दः। संस्कृता वाक्[1] इति उणादिं व्याचक्षाणः दशपाद्युणादिवृत्तिकारः आह्वानकरणं शब्दं व्याचष्टे। अतो शपन्ति व्यपदिशन्ति आह्वयन्ति अनेन वाग्व्यापारेण स खलु शब्दः उच्यते। शप्यते आहूयते अनेन स शब्दोः नादः। शब्दशब्दस्य चेयं व्युत्पत्तिः परिभाषा वा शब्दस्य व्यावहारिकस्वरूपदृष्ट्या एव क्रियते। व्यवहारे प्रायः शब्दस्यान्तरिकं तात्त्विकं स्वरूपं नाऽनुभूयते। अत एव 'अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः इत्युच्यते, तस्माद् ध्वनिः शब्दः[2] इति पतञ्जलिना महाभाष्ये व्यावहारिकोऽयं चर्चितः शब्दः लोकप्रतीतिजनकः व्यवहारे ध्वनिसमुदायरूपः कण्ठतः प्रोक्तः। अत एव लोके ध्वनिं कुर्वन् बालक उच्यते शब्दकारी खल्वयं माणवकः इति। ध्वनिमेवाभिप्रेत्य चोच्यते शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्षीरिति। अतः शब्दपदेन लोके प्रतीतिपदार्थको ध्वनिविशेषः शब्दो भवतीति विख्यातिरस्ति। एतेषामेव लोकविख्यातप्रतीतपदार्थकध्वनिरूपशब्दानामेव पाणिनीयशास्त्रेण अनुशासनं क्रियते। एतदेव- 'अथ शब्दानुशासनम्'[3] इति महाभाष्यकारपतञ्जलेरभिप्रायः। अत्रेदमवश्यं विज्ञेयं यत् नादे ध्वनिसमुदाये वा शब्दत्वव्यपदेशः उभयप्रकारकशब्दे अभेदबुद्ध्या एव क्रियते। प्रयोगदृष्ट्या हि शब्दानां व्यावहारिकं स्वरूपं समाश्रियते। शब्दस्य स्वरूपग्राहकः प्रयोग एव भवति। लौकिकप्रयोगं विना शब्दस्य रूपनिर्ग्रहः कथञ्चिदपि न भवतीति पतञ्जलिना कण्ठतः प्रोक्तम् 'रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकप्रयोगम्'[4] इति। मीमांसादर्शनानुसारमाचार्य उपवर्षः शब्दस्येदं व्यावहारिकं शब्दस्वरूपमेवाऽभिप्रेत्य ध्वनीनां शब्दत्वं स्वीचकार। मीमांसासूत्रं व्याचक्षाणः शबरस्वामी आचार्योपवर्षमतमुल्लिलेख - 'अथ गौरित्यत्र कः शब्दः

---

[1] उणादिसूत्रम्, ४-४८

[2] महाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्

[3] तत्रैव

[4] महाभाष्यम्, १-१-२२, ६-४-१६

गकारौकारविसर्जनीयाः इति भगवानुपवर्षः'[1] इति। एतदनुसारमपि गौरित्यत्र गकारौकार विसर्जनीय ध्वनिसङ्घात एवास्ति शब्दः। बादरायणसूत्रं भाषमाणेन आचार्यशङ्करेणापि 'वर्णा एव तु शब्दाः इति भगवानुपवर्षः[2]' इत्युक्तम्। अतः भगवतः उपवर्षस्येदं निरुक्तं मतं वस्तुतः शब्दानां प्रायोगिकरूपमात्रं संलक्ष्यैव विद्यते। एतेनेदं निश्चितं जातं यत् ध्वनितः प्राक् स्फोटात्मकः यदि आन्तरः शब्दो न भवेत् तर्हि निश्चितार्थे निश्चितस्य ध्वन्यात्मकस्य शब्दस्योच्चारणमपि न सम्भवेदिति। शब्दव्यवहाराय लोके कण्ठताल्वाद्यभिघातेन प्रयुक्तो ध्वनिः शब्दभावनान्तरमेव प्रतिपत्तुः शाब्दप्रत्ययं जनयति। ध्वनिरूपशब्दं परिभाषमाणः पतञ्जलिः शब्दे तथ्यत्रयं निर्दिदेशः श्रौत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलितः आकाशदेशः[3] शब्द इति शब्दसाकल्यार्थं श्रोत्रोपलब्धित्वं बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वं तथा प्रयोगेणाऽभिज्वलितत्त्वमेतत् त्रयमपि आवश्यकं भवति। व्यावहारिकशब्दस्वरूपस्य इमे एव त्रय आधाराः सन्ति तत्रादौ -

१. श्रोत्रोपलब्धिः -

श्रवणेन्द्रियेण भवति शब्दस्योपलब्धिः। शब्दस्य श्रोत्रमात्रविषयत्वात् श्रोत्रमन्तरा शब्दस्य उपलब्धिर्न भवति। शब्दस्य व्यावहारिकस्वरूपावगतये श्रोत्रेण शब्दप्रत्यक्षमावश्यकं भवति। कर्णशष्कुलीवर्ति आकाशमुच्यते श्रोत्रम्। आकाशं शब्दस्य आश्रय इति गौतमकणादादिभिः स्पष्टमुच्यते 'श्रोत्रग्रहणे योऽर्थः स शब्दः'[4]। वैशेषिकदर्शनानुसारं श्रोत्रेन्द्रियस्य विषयः शब्दः अर्थपदेनाप्यभिधीयते। अतः श्रोत्रस्य अर्थः शब्दः इत्यप्यवश्यं ज्ञातव्यं सुधीभिः।

---

[1] शा.भा. १-१-५

[2] तत्रैव, १-३-२८

[3] प्रत्याहाराह्निकं महाभाष्यम्

[4] वै.सू. २-२-२१

२. बुद्धिनिर्ग्राह्यः -

कण्ठताल्वाद्यभिघातेन ध्वनयः क्रमशः उत्पद्यन्ते। उच्चारिताश्च पुनः ध्वनयः क्रमशो ध्वस्ताः भवन्ति एवञ्च एकत्र एकदा च ध्वनिसमुदाय उपलब्धुं न शक्यते। उच्चरितप्रध्वंसिशीलैः पूर्वपूर्वध्वनिभिः बुद्धौ तच्छब्दसंस्कारः संस्थाप्यते। सः क्रमप्राप्तः बौद्धः शब्दसंस्कारः एव अन्त्येन ध्वनिना अभिव्यक्तो भवति। इत्थं हि अन्त्यवर्णश्रवणानन्तरं बुद्ध्या व्यावहारिकं शब्दस्वरूपं सुविज्ञातं भवति इदमेव तथ्यं महाभाष्यप्रदीपव्याख्यायां कैयटो निजगाद - 'पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरम्पराप्राप्तपरिपाकान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्य इत्यर्थः'[1] इति।

ध्वन्यात्मके नादे शब्दसंस्कारो वक्तृभावनाऽनुसारेण पूर्वतः एव सन्तिष्ठते। प्रतिपत्तुः शब्दग्रहणे शाब्दबोधे च एष शब्दसंस्कारो भवति आवश्यकः भर्तृहरिणापीदमेवोक्तम् -

नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह,
आवृत्परिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते[2]**।** इति।

३. प्रयोगेणाभिज्वलितः -

शब्दस्य श्रोत्रोपलब्धित्वं बुद्धिनिर्ग्राह्यता प्रयोगपदमत्र ध्वन्यर्थकम्। प्रयुज्यते इति प्रयोगो ध्वनिः, तेन अभिव्यक्तः इति महाभाष्ये स्पष्टम्। ध्वनिरेव भवति शब्दस्य व्यावहारिकत्वप्रयोजकम्। ध्वनिसमुदाय एव प्रतिपत्तुः शाब्दं प्रत्ययं जनयति। शब्दस्य प्रायोगिकं रूपं भवति ध्वनिः। महाभाष्ये पतञ्जलिः स्फोटलक्षणस्य शब्दस्य ध्वनिं गुणं स्माचष्ट- 'एवं तर्हि स्फोटः शब्दः ध्वनिः शब्दगुणः'[3] इति।

कस्यचनापि वस्तुतत्त्वस्योपकारको ग्राहको वा तद्गतो गुण एव भवति। ध्वनिना प्रकाशित एव शब्दः व्यक्तरूपग्रहणानुगुणैरुपायभूतैः अनुपाख्येयैः प्रत्ययैः स्वरूपं ग्राहयतीति

---

[1] प्रत्याहाराह्निकम्, म. भा., सू. १

[2] वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्ड-८४

[3] म.भा. १-१-७

स्पष्टं प्रत्यपादयत् भर्तृहरिः -

प्रत्ययैरनुपाख्येयैः ग्रहणाऽनुगुणैस्तथा।
ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते[1] ॥

अतो अलब्धक्रमया वाचा प्रतिपत्रा कञ्चनाऽप्यर्थं नाधिगच्छतीति स्वोपज्ञहरिवृषभ-टीकायामुद्धृतम् -

ज्ञेयेन न विना ज्ञानं व्यवहारेऽवतिष्ठते।
नाऽलब्धक्रमया वाचा कश्चिदर्थोऽभिधीयते[2] ॥

अतः अ इ उ ण् इति सूत्रभाष्ये पतञ्जलेः निरुक्तं 'श्रोत्रोपलब्धिः बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलितः आकाशदेशः शब्दः इति शब्दस्वरूपं सिद्धान्तभूतमस्तीति सिद्धं जातम्। अथ शब्दानुशासनम् इति ब्रुवाणस्य पतञ्जलेः शब्दपदेन नादाख्यो व्यावहारिक एव शब्दोऽभिप्रेतः। शब्दशास्त्रीयप्रक्रियायां तस्यैवोपयोगसम्भवात्। ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतोदात्तानुदात्त-स्वरितानुनासिक-निरनुनासिक-द्रुत-मध्यम-बिलम्बित-गुण-वृध्दयादिव्याकरणकार्याणि तत्रैव ध्वन्यात्मके शब्दे सम्भवति स्फोटे तु निरुक्तकार्याणि कथञ्चिदपि न सम्भवति। प्राकृत-वैकृतनादयोः कालभेद एव स्फोटलक्षणे अन्तःशब्दे आरोप्यते इति स्वयमेवाह भर्तृहरिः -

स्वभावभेदान्नित्यत्वे ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु।
प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते[3] ॥

वस्तुतस्तु अक्रमो भवति शब्द, क्रमजन्मा च भवति नादः। नादस्य क्रमजन्मत्वादेव शब्दः क्रमवान् भेदवान् वा दृश्यते-

---

1 वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्ड, ८३

2 तत्रैव, ८६

3 तत्रैव, ७६

नादस्य क्रमजन्मत्वात् नाऽपूर्वो न परश्च सः।
अक्रमः क्रमरूपेण भेदावानिव जायते[1]॥

एतत्तु सुस्पष्टमवधेयं यदेतच्छब्दस्वरूपे भेदपरिकल्पनं विचारसौकर्यार्थं प्रयोगदृष्ट्या एव आश्रितम्। सर्वात्मना अभिधायकस्तु शब्दः एक एव। अर्थावबोधने उभयस्यैव शक्तत्वात्। ध्वनिरहितस्य केवलस्य स्फोटस्य शब्दत्वव्यपदेशः केवलमौपचारिकः, शब्दानामर्थबोधनैकमात्रफलकत्वेन सुगमतया कार्त्स्न्येन तत्र तदभावात्।

अविचारिते अव्यक्तवर्णके रभसोच्चारिते केवले ध्वनौ शब्दत्वव्यपदेशोऽपि एतादृश एव। तेनाऽपि अर्थावबोधनाभावात्। क्वचित् एतादृशेन कस्यचिद् गृहीतशक्तिकस्य शाब्दबोधे सम्भवत्यपि किन्तु तत्र अनुशासनीयशब्दत्वं तु नास्ति। स्फोटस्य ध्वनेश्च पार्थक्येन ग्रहणं न सम्भवति। स्फोटरूपाभिन्नो ध्वनिः श्रोतृभिः गृह्यते-

स्फोटरूपाऽविभागेन ध्वनेः ग्रहणमिष्यते'[2]

भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या प्रतीतपदार्थके ध्वनौ शब्दत्वं स्वीकुर्वाणस्य पतञ्जलेरपि अयमेवाशयः। पतञ्जलेरभिप्रायं स्पष्टयन् नागेशः प्रोवाच - 'लोके व्यवहर्तृषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वात् वर्णरूपः ध्वनिसमूह एव शब्दः'[3] इति। एतदेव भवति प्रायोगिकं शब्दस्वरूपम्। व्यवहारे पदार्थावगतये लोकाः तदेव शब्दस्वरूपं स्वीकुर्वते।

वस्तुतस्तु शब्दाभिव्यक्तेः साधनमस्ति ध्वनिः। वक्तुः पूर्वनिश्चितं शब्दसंस्कारं प्रकटयति ध्वनिसंघातः। ध्वनितोऽतिरिक्तम् एकम् अन्यत्तात्त्विकं शब्दस्वरूपमस्ति। पाणिनीये तन्त्रे मौलिकरूपेण एतदुपवर्णितं यत् सम्प्रत्ययनिमित्तकः ध्वनिसमुदायो भवति वैज्ञानिकः शब्दः। येन उच्चारितेन शब्देन प्रतिपत्तुः अर्थप्रतिपत्तिर्भवति स एव शब्दः। गौरिति शब्दे गकारौकाराभ्यामन्योऽस्ति कश्चिद् शब्दस्य प्रयोजकः। अथ गौरित्यत्र शब्दमनुसन्दधानस्य

---

[1] वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्ड, ४८

[2] तत्रैव, ८१

[3] उद्योते, पस्पशाह्निके महाभाष्ये

पतञ्जलेरयमेवाऽभिप्रायः। 'येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः'[1] इति पतञ्जलेरुक्तं शब्दलक्षणं शब्दस्य स्फोटात्मकम् आन्तरिकं स्वरूपं संकेतयति।

शब्दानुशासनप्रयोजनकेऽस्मिन् पाणिनीये शब्दशास्त्रे शास्त्रीयसंज्ञां विहाय शब्दस्य स्वरूपं गृह्यते इति पाणिनिना स्वयमेव निर्देशः कृतः। तथाहि - स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा[2] इति।

अग्नेर्ढक् इत्यादिविधिस्थलेषु अग्नि इति शब्दस्वरूपस्य तत्पर्यायाणां च ग्रहणे सम्प्राप्ते पाणिनिरयमाचार्यो नियमयति यत् अग्नीति आनुपूर्वीकस्य शब्दस्वरूपस्यैवात्र ग्रहणमुचितं नान्येस्येति। पाणिनिमते शब्दस्य स्वत्वद्वयमस्ति १) रूपम्, २) अर्थश्च। क्वचित् रूपस्य प्राधान्यमर्थस्य च गौणत्वम्। लोके व्यवहारसम्पादनाय अर्थकृतप्राधान्यमाश्रीयते इति भर्तृहरिरप्याह-

लोकेऽर्थरूपता शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते।
शास्त्रे तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया[3]॥ इति।

शब्दशास्त्रे तु प्रक्रिया निर्वाहार्थं निर्देशस्थले शब्दगतस्य रूपस्यैव प्राधान्यं भवति, अर्थस्तु तत्र गुणभूतः। अदर्शनं लोपः[4] इत्यत्र अदर्शनशब्दस्वरूपस्य तत्पर्यायाणाञ्च योऽर्थो लोके प्रसिद्ध अदर्शनशब्देन स एवाऽर्थोऽभिप्रेतः। ढगादिस्थले अग्निशब्दातिरिक्तस्य शब्दस्य व्यावृत्यर्थं पाणिनिना स्वीकृत एष नियमः। स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञेति सूत्रं भाषमाणः पतञ्जलिः शब्दगतं स्वत्वद्वयम् एतत् स्वीकुरुते - अस्त्यन्यद् रूपाद् स्वं शब्दस्येति। किं पुनस्तत्? अर्थः' इति। ढगादिस्थलेषु शब्दार्थस्य व्यावर्तनाय पाणिनिना सूत्रे रूपपदं गृहीतम्। अत्र सूत्रे पाणिनिना अभिप्रेतः शब्दगतोऽर्थः एवास्ति शब्दस्य वैज्ञानिकं स्वरूपं स्फोटात्मकम्।

---

[1] पस्पशाह्निके महाभाष्यम्

[2] अष्टाध्यायी, १-१-६८

[3] वाक्यपदीय-वाक्यकाण्ड, १३३

[4] अष्टाध्यायी १-१-६०

रूपपदेन च ध्वन्यात्मकं व्यावहारिकं प्रायोगिकं वा शब्दस्वरूपमभिप्रेतम्। रूपपदेनात्र व्यक्तिविशेषोच्चरितः ध्वनिविशेष एव नाऽभिप्रेतः, अपितु रूपशब्देन ह्यत्र शास्त्रे शुकसारिकापुरुषादिभिरुदीरितासु विभिन्नासु तत्तच्छब्दव्यक्तिषु समवेतमग्निशब्दादिकं सामान्यं गृह्यते।

पाणिनिना अग्नेर्ढगित्यादिषु या अग्निशब्दरूपा व्यक्तिरुच्चारिता तस्याः सर्वोच्चारणेषु अनुगता अग्निसामान्यरूपा आकृतिर्वाच्या भवति। सामान्यस्य कार्यायोगश्च व्यक्तिद्वारको भवतीति रीत्या व्यवहारः सम्पद्यते। यदि चात्र सामान्यं विहाय व्यक्तिरेव गृह्येत तदा व्यक्तीनामानन्त्यात् सर्वेषामग्न्यादिशब्दानामनुशासनकार्ये योगसम्भवः स्यात् यथा अनुकरणशब्दाः अर्थं जहति, ध्वन्यात्मकं स्वरूपञ्चादधते तथा अत्रापि शास्त्रे शब्दरूपं भवति असाधारणम्। अर्थस्तु साधारण एव शब्दान्तरैरपि तस्यार्थस्य प्रत्यायमानत्वात्। मात्राकलापो नाम अस्ति शब्दः। स एव च शब्दस्य रूपम्। एवञ्चात्र स्वरूपसूत्रे अर्थवतः शब्दस्य एकदेशः रूपवान् एव शब्दः अभ्युपगम्यते। अग्निसामान्ये अग्निविशेषे च स्वरूपे शक्तिमतः अग्निशब्दस्य एकदेशः रूपमात्रमिह शब्दस्वरूपशब्देन विवक्षितम्।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यत्र तु अर्थवदेव शब्दस्वरूपं गृह्यते। तत्र शब्दानां लोके प्रयोगार्हत्वस्य सम्पाद्यमानत्वात्। शब्दानाम् अर्थवच्छब्दस्वरूपस्य बोधनार्थं सम्बन्धग्रहोऽपेक्ष्यते, अनिर्ज्ञातसम्बन्धेन शब्देन अर्थज्ञानाऽसम्भवात्। शब्दस्य रूपप्रतीतौ तु श्रोत्रेण ध्वनेः सन्निकर्षोऽपेक्ष्यते। शब्दस्य यद् रूपद्वयं वर्तते तच्छब्दस्वरूपग्राहकेण येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः इति पतञ्जलिवाक्येन सुस्पष्टं समर्थ्यते। येनोच्चारितेनेति कथनेन मात्राकलापरूपा शब्दस्याकृतिः विवक्षिता। संप्रत्ययो भवतीति वाक्यांशेन स्फोटात्मकोऽर्थो विवक्षितः। शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धात् पार्थक्येन एतज्ज्ञातुं सुकरं न भवति। शब्दानुशासनार्थकेनानेन व्याकरणेन वाचमवच्छेद्य एतज्ज्ञातुं सुकरं भवति अत एवाह भर्तृहरिः - **'तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते'**[1] इति।

---

[1] वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्ड-१३

वैयाकरणशिरोमणिः ख्यातनामा भाषाशास्त्री भर्तृहरिः अपि शब्दस्य स्वरूपद्वयमेतत् सुस्पष्टमुपावर्णयत्। ध्वन्यात्मकस्य शब्दस्योच्चारणात् प्राक् प्रवक्तुः मनसि विवक्षारूपा शब्दभावना अनिवार्या भवति। शब्दभावनां विना प्राणवायोरूर्ध्वसमीकरणं कण्ठताल्वाद्य-भिघातश्च कथञ्चिदपि न सम्भवति। शब्दभावना एव वक्तारं नियते व्यक्ते अर्थाभिधायके च शब्दे प्रयोजयति। अत आह भर्तृहरिः -

आद्यः करणविन्यासः प्राणस्योर्ध्वं समीकरणम्।
स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावनाम्[1] **॥**

एतयोः परस्परमभेदोपचारात् साङ्कर्यं जायते। एनयोः पार्थक्येन ज्ञानं शास्त्रविदामपि श्रमसाध्यं भवति। यथा घटमह जानामीति प्रतिपत्तौ कम्बुग्रीवादिमदर्थबोधे ज्ञानस्वरूपं च सांकर्येण सन्तिष्ठेते तथा श्रुते शब्देऽपि शब्दभावानारूपोऽर्थः शब्दस्वरूपं च सन्तिष्ठेते।

आत्मरूपं यथा ज्ञाने ज्ञेयरूपञ्च गृह्यते।
अर्थरूपं तथा शब्दे स्वरूपञ्च प्रकाशते[2] **॥**

ज्ञातो मया घटः इति बोधे एतत् सुस्पष्टं प्रतीयते। आचार्यः भर्तृहरिः शब्दभावनात्मकमिमं शब्दं ध्वनिरूपस्य शब्दस्य निमित्तमिति व्याचष्ट। ध्वनिरूपश्च शब्दः श्रोतृभिः वाचकत्वेन गृह्यते -

द्वावुपादानशब्देषु शब्दौ शब्दविदो विदुः।
एको निमित्तं शब्दानामपरोऽर्थे प्रयुज्यते[3] **॥**

आन्तरोऽयं व्यक्तो जातो वागात्मा एव स्वस्य रूपस्य अभिव्यक्तये करणादिसंयोगात् लोके प्रसिद्धरूपेण शब्दत्वेन परिवर्तते -

---

[1] वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्ड, १२२

[2] तत्रैव, ५०

[3] तत्रैव, ४४

अथाऽयमान्तरो जातः सूक्ष्मो वागात्मनि स्थितः।
व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन विवर्तते[1]॥

वक्रा वक्ष्यमाणशब्दस्य स्वरूपावधारणम् अर्थसन्निवेशश्च उच्चारणात् प्रागेव भवति। ध्वनिः केवलमनुग्राहयति पूर्ववितर्कितम् -

वितर्कितः पुरा बुद्ध्या क्वचिदर्थे निवेशितः।
करणेभ्यो विवृत्तेन ध्वनिना सोऽनुगृह्यते[2]॥

ध्वनेः शब्दोपकारकत्वादेव पतञ्जलिराचार्यः ध्वनिं शब्दगुणमिति व्याचष्ट- 'एवं तर्हि स्फोटः शब्दः, ध्वनिः शब्दगुणः[3] शब्दप्रादुर्भावे बुद्धेः मनसः प्राणस्य आस्यावयवानाञ्च योगः अतीवानिवार्यः भवति। बुद्धियोगाद् मनोयोगाच्च वागर्थवती भवति। प्राणयोगात् करणयोगात् च वाग् ध्वनिरूपा व्यक्ता भवति। देशभेदात् शब्दस्वरूपं त्रिविधं भवति एतच्च शब्दस्य स्थितित्रयमित्यपि वक्तुं शक्यते। पश्यन्ती विद्यते बुद्धिस्था, मध्यमा च प्राणस्था, वैखरी भवति करणस्था। पश्यन्त्यां ज्ञानमात्रस्यैवानुगमात् तस्याः बुद्धिस्थत्वं स्वीक्रियते। यथा अरणिस्थं तेजो भवति प्रकाशान्तरहेतुः तथा बुद्धिस्थः शब्दः वैखरीवाचः निमित्तं भवति –

अरणिस्थं यथा ज्योतिः प्रकाशान्तरकारणम्।
तद्वच्छब्दोऽपि बुद्धिस्थः श्रुतीनां कारणं पृथक्[4]॥

मध्यमायां बुद्ध्या साकं प्राणवायुरपि गतिमायाति। अतो मध्यमा प्राणस्था इत्युच्यते। वैखर्यां प्राणवायुः तत्तत्करणेषु आहतः ध्वनिः भूत्वा श्रावणः सञ्जायते । अस्मात् कारणात् वैखरी करणस्था इत्यभिधीयते। एतत्समुदितस्यैव शब्दत्वम् अभिप्रेत्य पतञ्जलिराचार्यः अथ शब्दानुशासनमित्यत्र शब्दपदं प्रयुङ्क्ते।

---

[1] वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्ड, ११२

[2] तत्रैव, ४७

[3] महाभाष्यम्, १-१-७०

[4] वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्ड, ४७

शब्दस्वरूपमवधारयता एतदपि विचिन्त्यं यत् शब्दस्य प्रयोजनद्वयं भवति, तत्र प्रथमं ज्ञानम् द्वितीयं प्रयोगः इति । ज्ञानमस्ति स्फोटरूपम्। प्रयोगश्च धन्यात्मकः। एकः पूर्वपरयो[1] रिति सूत्रं भाषमाणः पतञ्जलिः शब्दज्ञानं शब्दप्रयोगञ्च अभीप्सितफलप्रदं व्याचष्ट। तथाहि ' शब्दस्यापि ज्ञाने प्रयोगे च प्रयोजनमुक्तम् किम्? एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति'[2] इति।

शब्दस्वरूपप्रसङ्गादत्र एतदप्यवधेयम्, प्रयोगेणाभिज्वलितः श्रावणः शब्दः अनुशासनदृष्ट्या द्विविधः भवति। व्युत्पन्नोऽव्युत्पन्नश्चेति तत्र व्युत्पन्नः शब्दः एकेषामाचार्याणां मते स्वीक्रियते। अव्युत्पन्नश्च अपरेषां मते। व्याडिना उभयपक्षेऽपि अर्थस्य वाचकः शब्दो व्याख्यातः तथाहि - 'वाचकः उपादानः शब्दव्युत्पत्तिकर्मणि प्रयोजकम्' इति स्वोपज्ञहरिवृषभवृत्तौ संग्रहनाम्ना धृतोऽयं गद्यांशः[3] अर्थाऽभिधानाऽर्थे शब्दस्योभयविधमपि स्वरूपमावश्यकं भवति। अन्तः शब्दो बौद्धो भवति। बाह्यश्च शब्दो ध्वन्यात्मकः। बौद्धस्य शब्दस्य ध्वनिरस्ति वाहनभूतः । ध्वनिना श्रोता अन्तःशब्दं गृह्णाति। उत्पन्ने ध्वनौ अन्तःशब्दः श्रोत्रेण ग्राह्यो भवति। यथा प्रकाशः जन्मानन्तरमेव अर्थप्रत्यायको जायते।

वितर्कितः पुरा बुद्ध्या क्वचिदर्थे निवेशितः।
करणेभ्यो विवृत्तेन ध्वनिना सोऽनुगृह्यते[4] ॥ इति।

अर्थं सम्प्रत्याययितुं प्रवक्तारः प्रत्येतुं च श्रोतारः शब्देषु प्रवर्तन्ते। सततम् अर्थगत्यर्थं हि शब्दं स्वीकुर्वते वैयाकरणाः। अत एव निरर्थकेषु नाम शब्देषु नैव वैयाकरणाः सम्प्रवर्तन्ते। शब्दश्रवणोत्तरकालं यमर्थं प्रत्येति तस्य शब्दस्य स एवार्थ इति भर्तृहरिणा स्पष्टमुक्तम् -

---

[1] अष्टाध्यायी, ६-१-८४

[2] म. भा. ६-१-८४

[3] वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्ड, ४४

[4] तत्रैव, ४७

यस्मिन् तूच्चरिते शब्दे यदा योऽर्थ प्रतीयते।
तमाहुरर्थं तस्यैव नान्यदर्थस्य लक्षणम्[1] ॥

वक्तृश्रोतृबुद्धिद्वयमध्यगा व्यवसायात्मिका भवति वाग्। अर्थप्रत्यायने वक्तुः अन्तिमो व्यवसायः श्रोतुश्च प्रारम्भिको व्यवसायः शब्दात्मको भवति। भर्तृहरिः वक्तुः बुद्धेः प्रवृत्तिं प्राक् शब्देषु यथा स्वीकुरुते गृहीतृणां व्यवसायमपि तथैव शब्देष्वेव सङ्गिरते।

यथा प्रयोक्तुः प्राग् बुद्धिः शब्देष्वेव प्रवर्तते।
व्यवसायो ग्रहीतॄणामेवं तेष्वेव जायते[2] ॥

पतञ्जलिराचार्यो वागर्थौ अभिन्नौ मनुते, अर्थो हि वाचामन्तरङ्गभूता शक्तिः विद्यते। अबहिर्भूता हि शब्दार्थ इति मनुते पतञ्जलिः -

'शब्दश्च शब्दाद् बहिर्भूतः अर्थोऽबहिर्भूतः'[3]। श्रुतेन शब्देनैकेन तत्त्वद्वयमवगम्यते इति स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा इति सूत्रं भाषमाणः पतञ्जलिः प्रत्यपादयत्- 'अस्त्यन्यद् रूपात् स्वं शब्दस्येति। किं पुनस्तत्? अर्थः। शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते गामानय, दध्यशानेति। अर्थः आनीयते, अर्थश्च भुज्यते,। सोऽमर्थः तात्विकदृष्ट्या द्वैविध्यं भजते - मुख्यः गौणश्च। तत्रादौ -

१- मुख्यार्थः -

लौकिकप्रवृत्या निवृत्त्या च शब्दानां सार्थक्यं निश्चीयते इति रीत्या सर्वोऽपि सार्थकः शब्दः स्वकीयं यत्किञ्चित् प्रवृत्तिनिमित्तमाधत्ते। यत् प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य यदा यः शब्दो लोके प्रवृत्तः यदि स शब्दः तदेवाऽभिदध्यात्तदा सोऽर्थो मुख्यः परिगण्यते -

शब्दस्योच्चारणे स्वार्थः प्रसिद्धो यस्य गम्यते।
स मुख्य इति विज्ञेयो रूपमात्रनिबन्धनः[4] ॥

---

[1] वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्ड, ३२९

[2] तत्रैव, ५४

[3] महाभाष्यम्, १-१-६६

[4] वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्ड, २६७

शब्दस्य अनेकविधं प्रवृत्तिनिमित्तं सम्भवति। गौरिति पदं जातिलक्षणं प्रवृत्तिनिमित्तमभिधत्ते। शुक्ल इति पदं गुणलक्षणम्, पाचक इति पदं क्रियालक्षणं राजपुरुष इति पदं सम्बन्धलक्षणम्, डित्थ डवित्थ इति पदञ्च स्वरूपलक्षणं प्रवृत्तिनिमित्तमभिलक्ष्य प्रयुज्यते । एतदेव च शब्दानां स्वार्थोऽप्युच्यते ।

२- गौणोऽर्थः -

यत् प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य यः शब्दः प्रवृत्तः स शब्दस्य मुख्योऽर्थः। स एव मुख्यः शब्दाऽभिधेयो यदा अर्थान्तरे समारोपितस्तदा स गौणोऽर्थ उच्यते। अत एवाह पतञ्जलिः। अर्थस्त्वर्थान्तरे समारोपितो यदा शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवति तदा गौणव्यवहारः'[1] इति अर्थप्रकरणाद्यपेक्षोऽयं गौणार्थः शब्दान्तरैः सह युक्तो भवति। अत एवाह भर्तृहरिः -

अर्थप्रकरणापेक्षो यो वा शब्दान्तरैः सह ।
युक्तः प्रत्ययात्यर्थं तं गौणमपरे विदुः[2] ॥

शब्दो यदा स्वप्रवृत्तिनिमित्ताच्च्युतः अर्थान्तराभिधानाय प्रकरणादिकमपेक्षते तदा प्रकरणादिना अवगतोऽर्थो गौणः। लक्ष्यार्थो व्यङ्ग्यार्थश्चोभावेव गौणो अर्थौ भवतः। गौणे ह्यर्थे मुख्यार्थसम्बन्ध आवश्यको भवति। अत एवाह पतञ्जलिः शब्दो न कदाचित् मुख्यार्थपरित्यागेनार्थन्तरे प्रवर्तते'[3] इति मुख्यार्थो गौणार्थस्य निमित्तं भवतीति भर्तृहरिणाऽपि प्रतिपादितम् -

स्वार्थे प्रवर्तमानस्य यस्यार्थे योऽवलम्बते।
निमित्तं तत्र मुख्यं स्याद् निमित्ती गौण इष्यते[4] ॥

---

[1] महाभाष्यम्, ८-३-८२

[2] वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्ड, २६४

[3] महाभाष्यम्, ८-३-८२

[4] वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्ड, २६५

एवञ्च केषाञ्चिन्मते गौणमुख्यार्थयोः निमित्तनिमित्तिभावः सम्बन्धः सन्तिष्ठते 'गोत्वानुषङ्गी वाहीके निमित्तात् कैश्चिदिष्यते' इति वाक्यपदीयस्य वाक्यकाण्डे भर्तृहरिः। मुख्यार्थे गौणार्थे च कार्यसम्प्रत्यये समुपस्थिते सति प्राधान्यात् मुख्यार्थे एव कार्यव्यवस्था सम्पाद्यते- 'गौणमुख्ययोः मुख्ये सम्प्रतिपत्तिः'[1] इति पतञ्जलिः। गौरनुबन्ध्यः इत्यत्र मुख्यार्थः सास्नादिमदर्थः एव अनुबन्ध्यते न तु बाहीकः। अतः अतस्मिन्नर्थे तदर्थस्य सम्प्रतिपत्तिः एव खलु गौणः अर्थः सम्प्रतीयते। चतुर्भिः प्रकारैः च अतस्मिन्नर्थे तदर्थस्य अवगतिः दृश्यते- 'चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन् स इत्येतद् भवति'[2] इति पतञ्जलिः। एते चत्वारः प्रकाराः सन्ति यथा-

१) तात्स्थ्यात्, २) ताद्धर्म्यात्, ३) तत्साहचर्यात्, ४) तत्सामीप्यात्।

१) तात्स्थ्यात् -

मञ्चाः क्रोशन्ति, गिरिः दह्यते इत्यादौ मञ्चस्य क्रोशनाऽसम्भवात् मञ्चशब्दः स्थानविशेषरूपं स्वप्रवृत्तिनिमित्तं परित्यज्य मञ्चस्थं पुरुषविशेषम् अर्थम् आह। गिरेश्च दहनाऽसम्भवात् गिरिशब्दः गिरिस्थं द्रव्यविशेषमर्थमाह। वक्तुस्तत्रैव तात्पर्यात्। अत्र मञ्चशब्दः मञ्चास्थार्थे तथा गिरिशब्दः गिरिस्थद्रव्ये आरोप्यते।

२) ताद्धर्म्यात् -

जटिलं यान्तं यज्ञदत्तम् इत्याह इत्यत्र जटिले यज्ञदत्तव्यपदेशः समारोप्यते । यज्ञदत्ते यानि कार्याणि तानि जटिनि अपि दृश्यन्ते अतो जटी यज्ञदत्त इत्युच्यते।

३) तत्साहचर्यात् -

'यष्टीः प्रवेशय इत्यत्र यष्टीनां प्रवेशासम्भवेऽपि वक्तुः तात्पर्यानुपपत्तेः यष्टिशब्दः स्वप्रवृत्तिनिमित्तं परित्यज्य यष्टिसाहचर्यात् यष्टिधरान् अभिधत्ते।

---

[1] महाभाष्यम्, ८-३-८२

[2] तत्रैव, ८-३-८२

४) तत्सामीप्यात् -

'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदं भगीरथखातावच्छिन्नं प्रवाहस्थलविशेषं स्वाभिधेयं प्रवृत्तिनिमित्तं पर्यत्यजत्। गंगायां घोषावस्थानाऽसम्भवात्। अतो गंगापदमत्र गंगासमीपस्थं तटविशेषमर्थं व्यनक्ति। अतो यथा शब्दोऽनुशास्यते तथैवार्थोऽपि अनुशासनीयः। भर्तृहरिणा व्याकरणेन अनुशासनीयस्य अर्थस्य द्वैविध्यमुपस्थापितम्, अपोद्धारपदार्थः स्थितलक्षणार्थश्चेति। शास्त्रीयव्यवहाराऽनुपाती अपोद्धारपदार्थो व्याकरणस्य अनुशासनीयोऽर्थो विद्यते। अपोद्ध्रियते वाक्यार्थेभ्यः पृथक् क्रियते इति अपोद्धारपदं व्युत्पाद्यते। प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थश्च अपोद्धारपदार्थेन अभिप्रेतः। अयं च शास्त्रीयोऽर्थः लोके व्यवहारविषयो न भवति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृत्या प्रकृत्यर्थः प्रत्ययेन च प्रत्ययार्थः अवगम्यते। द्वितीयोऽर्थः स्थितलक्षणः। तेन स्थितलक्षणेन वाक्यार्थो विवक्षितः। तथाहि- 'स्थितलक्षणस्तु वाक्यरूपोपग्रहः कल्पितोद्देशविभागः विशिष्टः एकः क्रियात्मा विच्छिन्नपदार्थग्रहणोपाय-प्रतिपाद्यः'[1] इति। स्थितलक्षणादेव अर्थात् अपोद्धारपदार्थरूपः विच्छिन्नार्थः प्रविभज्यते। पदानि सामान्यमर्थं प्रतिपादयन्ति, मिलित्वा च विशेषम्। पतञ्जलिमते सामान्येऽर्थे वर्तमानानां पदानां विशेषेऽर्थे यदवस्थानं तत् वाक्यार्थो विवक्षितः। पदार्थः कदापि स्थितलक्षणार्थो न भवति, तस्य वाक्यार्थे तिरोधानात्। स्थिरस्वरूपकस्य अर्थस्यैव स्थितलक्षणार्थत्वस्वीकारात्। वाक्यार्थस्तु न क्वापि तिरोदधातीति वाक्यार्थस्यैव स्थितलक्षणार्थत्वम् एतत् सर्वं वाक्यपदीये सुस्पष्टं दरीदृश्यते।

❑❑❑

[1] स्वोपज्ञहरिवृषभटीका, ब्रह्मकाण्ड, वाक्यपदीयम्